

događaji i namijenili joj drugačiju ulogu, te ni istraživanja njezina nastanka i njene ideološke osnovice nisu ostala sasvim nepristrasna« (169). Stančić je, pak, sustavno, nepristrasno i s drugačijih metodoloških pozicija progovorio o nastanku, sadržaju i preporodnoj funkciji Gajeve pjesme, ne baveći se njenom sudbinom nakon toga što je ona odigrala svoju izvornu funkciju budnice hrvatskog narodnog preporoda.

Monografija dr Nikše Stančića sadrži još opširan zaključak na njemačkom jeziku i kazalo imena, a u prilogu su dati faksimili rukopisa, notnih zapisa i tiskanih izdanja pjesme *Još Horvatska ni propala* iz razdoblja 1832—1848. godine. Zahvaljujući činjenici da se temelji na dosad nedovoljno korištenim Gajevim spisima, ona pred čitaocima otkriva novu sliku ranog Gaja i njegovu ideologiju u pripremnom razdoblju preporodnog pokreta sadržanu u rukopisima i pjesmi *Još Horvatska ni propala*, a svojom metodološkom originalnošću i naučnim rezultatima predstavlja vrijedan prilog razvoju naše historiografije.

Husnija Kamberović

Osvoboditeljnaja borba narodov Bosnii i Hercegovini i Rossija 1850—1864, Moskva 1985, 494 i *1865—1875*, Moskva 1988, 438.

Obogaćivanje naše literature zbirka arhivskih dokumenata predstavlja preduvjet za izvođenje znanstvenog istraživanja historije Bosne i Hercegovine druge polovice XIX stoljeća na viši metodološki i sintetski stupanj. Dosad su takve zbirke bile rijetkost, a i one postojeće (osim izvještaja talijanskog konzulata 1863—1870. koje su još 1958. objavili Hamdija Kreševljaković i dr Pavle Mitrović) uglavnom su crpile građu iz austrijskih arhiva, dok građa ruske provenijencije o historiji Bosne i Hercegovine ne samo da nije sistematski publicirana, već je i u historiografskim istraživanjima malo korištena, što je najvećim dijelom posljedica zatvorenosti ruskih arhiva, a ne stava historičara o mogućoj vrijednosti te građe. Danas, zahvaljujući suradnji sovjetskih i bosanskohercegovačkih historičara, u publikacijama koje su zajednički objavile Akademija nauka SSSR-a i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, imamo na jednom mjestu sakupljen veliki dio dokumenata ruske, i ne samo ruske, provenijencije, koji omogućuju da se događaji i procesi u Bosni i Hercegovini druge polovice XIX stoljeća, osobito proces unutar-njeg dozrijevanja nacionalnih pokreta, sagledaju u novom svjetlu. Redakcijski kolegij, predvođen uglednim historičarima-akademicima

Pisarevim i Miloradom Ekmečićem, pregledao je obimnu arhivsku građu u sovjetskim, austrijskim i jugoslavenskim arhivima i objavio u dvije knjige ukupno 478 dokumenata u cjelosti, na jeziku originala, pri čemu su oni na njemačkom, talijanskom i francuskom, shodno sovjetskoj praksi i propisima, potom prevedeni na ruski, a materijali nastali na turskom pisani su latinskom grafijom i potom prevedeni na srpskohrvatski jezik. U publiciranim dokumentima očuvane su jezičke i stilske osobenosti, kao i osobenosti ortografije originala, što istraživačima historije jezika pruža obilje podataka o onovremenom jeziku i pismenosti uopće. Materijali publikacija raspoređeni su hronološki, pri čemu su datumi ruskih i srpskohrvatskih dokumenata dati po starom kalendaru ili u dvojnomo datiranju, ovisno o originalu, dok su austrijska i talijanska dokumenta navođena po novom kalendaru. Redakcija je zbog obilja dokumenata vršila izbor i objavila samo one najtipičnije i najkarakterističnije koji sadrže najvažnije informacije o društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine, dok su oni u kojima je sadržano manje značajnih podataka iskorišteni za pisanje komentara koji su u funkciji boljeg razumijevanja dokumenata i sveukupnog razvoja bosanskohercegovačke historije. Razumije se da je prilikom naučnog korištenja ovih dokumenata potrebno podatke iz njih interpretirati drugim podacima, uz nužna šira historijska obrazloženja i objašnjenja, s obzirom na vrijeme i okolnosti u kojima su dokumenta nastajala, kao i na poimanja i idejnu opredijeljenost tvoraca dokumenata. To je potrebno istaći osobito zbog toga što većinu dokumenata predstavljaju izvještaji ruskih konzula iz Sarajeva, Mostara i Dubrovnika koji su, kao predstavnici velike pravoslavne zemlje, bili religiozno obojeni i na Bosnu i Hercegovinu gledali kao na srpske zemlje u kojima je, kao rezultat niza historijskih okolnosti, jedan dio Srba prihvatio katoličanstvo, a drugi islam. Osim toga, u tim izvještajima, koji ponekad imaju karakter dobro fundiranih studija, najvećim dijelom je zastupljena problematika vezana za položaj pravoslavnog stanovništva, dok su pitanja položaja ostalih konfesija ostajala u drugom planu. Isti je slučaj i s izvještajima austrijskih konzula, a jedina razlika je u tome što ovi položaj katoličkog stanovništva stavljaju u prvi plan. I pored svih navedenih nedostataka o kojima treba voditi računa prilikom korištenja ovih dokumenata, publicirana ruska arhivska građa, osobito zbog nedostatka građe turske provenijencije, ima prvorazredan značaj za izučavanje bosanskohercegovačke historije druge polovice XIX stoljeća.

Po provencijenciji, najveći broj dokumenata publiciran u ove dvije knjige čine izvještaji ruskih i austrijskih konzula iz Bosne i Hercegovine i Dubrovnika i njihova službena prepiska s Peterburgom i Bečom, a uvršten je i izvjestan broj turskih dokumenata iz Vilajetskog arhiva Orijentalnog instituta u Sarajevu, koji sadrže podatke o mjerama osmanskih vlasti na sprečavanju seljačkih ustanaka, organi-

zaciji vlasti, rješavanju određenih sporova u oblasti agrara i tako dalje. Posebnu grupu čine molbe, žalbe i pisma crkveno-školskih opština i pojedinaca upućivana stranim vladama i njihovim konzulima (ruskim i austrijskim), u kojima su sadržani osnovni motivi protesta stanovništva protiv samovolje zemljoposjednika, osmanske administracije i višeg sveštenstva otuđenog od osnovne mase naroda, kao i zahtjevi za agrarno-pravnim i političkim promjenama u provinciji. Promatrano u cjelini, publicirani dokumenti »hronološki otkrivaju široku panoramu političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog života« vilajeta u razdoblju sazrijevanja krizne situacije koja je bosanskohercegovačke narode odvela u masovni ustanak 1875—1878. Oni govore o unutarnjem dozrijevanju nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini i o utjecajima na oslobodilačku borbu njenih naroda iz Srbije i Crne Gore, kao i o politici velikih sila, u prvom redu Rusije i Austrije, odnosno Austro-Ugarske. Dokumenti koji se odnose na seljačke ustanke sredinom XIX stoljeća po svojoj historijskoj vrijednosti nadržavaju sve dosad poznate dokumente o tim pokretima. Iz druge knjige, posebnu pažnju privlače dokumenti o djelovanju Vase Pelagića, Đorđa Filipovića, Ivana Dreča i Ivana Lepave koji su se nakon školovanja u Rusiji vratili u Bosnu i Hercegovinu i tu širili ideje o potrebi borbe protiv osmanske vlasti. Publicirana su i brojna dokumenta o kulturnom životu u BiH, o razvoju narodnog obrazovanja, širenju školske mreže, školovanju bosanskohercegovačke omladine u ruskim školama, izlasku prvih novina, otvaranju štamparije i tako dalje.

Publicirana građa obuhvata razdoblje od 50-ih godina XIX stoljeća do izbijanja velikog ustanka 1875—1878, kad su se u Bosni i Hercegovini, kao i u čitavom Osmanskom Carstvu, događale značajne ekonomsko-socijalne promjene izazvane produbljanjem krize osmanskog feudalnog sistema i zaoštavanjem socijalnih, nacionalnih i religioznih suprotnosti u bosanskohercegovačkom društvu. Porta je reformama nastojala spriječiti razvoj oslobodilačke borbe i pokazati evropskim državama svoju namjeru da olakša položaj hrišćanskog stanovništva, ali su ti pokušaji ostajali bez značajnijih rezultata. Porezi su stalno rasli, a zloupotrebe njihovih zakupaca su se stalno uvećavale, što je vodilo razaranju seljačkih gazdinstava i padu životnog standarda stanovništva koje počinje da vodi borbu protiv bezakonja i nasilja. Narod u Bosni i Hercegovini je bio toliko osiromašen da, prema jednom dokumentu, više »ništa nema do jedino glave na sebi i duše u sebi«. Publicirani dokumenti održavaju raznovrsne forme protesta stanovništva, počevši od masovnih bjekstava u Austriju i Srbiju, do otvorenog protivljenja vlastima oružanim sukobima i ustancima. Po tome, ovi dokumenti imaju veliki značaj za izučavanje demografske historije Bosne i Hercegovine i omogućavaju da se sagledaju dublji uzroci socijalnoekonomske borbe koja je pomogla rastu nacionalne samosvijesti, pojavi nacionalnih programa i širenju nacionalnooslobodilačkih pokreta koji su kulminirali izbijanjem

velikog ustanka 1875—1878. Socijalne i nacionalne razlike su se, iako one u potpunosti, poklapale s dubokom religioznom suprotnošću u bosanskohercegovačkom društvu. Katoličko stanovništvo se za pomoć obraćalo austrijskim konzulima kao predstavnicima katoličke zemlje, dok su se pravoslavni obraćali ruskim konzulima, pa i samom ruskom caru kao »edinovernom«, tražeći od njega zaštitu pravoslavnog naroda Bosne i Hercegovine »koi na oči hristijanske Evrope stene i u robstvo podobnog starim robovima« se nalazi. Interesantni su oni podaci koji govore o obraćanju muslimanskog stanovništva ruskim konzulima žalbama na zloupotrebu prilikom ubiranja poreza, što najbolje govori o produbljavanju socijalnih razlika i jačanju klasne solidarnosti, pred kojom sve ostale suprotnosti polagano nestaju.

Posebnu grupu čine dokumenti o odnosima velikih sila prema Bosni i Hercegovini, u prvom redu Rusije i Austro-Ugarske. Dokumenti čiji su autori Gorčakov i Ignjatijev oslikavaju osnovne pravce ruske politike na Balkanu toga vremena. Sve do Pariškog mira 1856. Rusija nije pomagala revolucionarnu djelatnost u Bosni i Hercegovini, pa je čak pred izbijanje krimskog rata nastojala odvratiti narod od antiosmanske pobune, plašeći se intervencije Austrije, prećutno priznajući na taj način da su Bosna i Hercegovina austrijska sfera utjecaja na Balkanu. Ubrzo nakon toga Rusija je, uvjerivši se u bezuspješnost poboljšanja položaja hrišćanskog stanovništva Osmanke Imperije na osnovu Hattihumajuna iz 1856, istakla program autonomije za evropske provincije Carstva, pri čemu je bila predviđena i autonomna Bosna i Hercegovina sa Starom Srbijom. Nakon Londonskog ugovora 1871. i neutralizacije Crnog mora Rusija je nastavila jzoš intenzivniju politku na Balkanu, produžavajući, istovremeno, pružanje tradicionalne pomoći pravoslavnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. S druge strane, Austrija je dugo vodila dvojnu politku na Balkanu, podstrekavajući hrišćansko stanovništvo BiH na ustanke protiv osmanske vlasti, ali je, istovremeno, bila protivnik nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu, vjerujući da je jedna slaba Turska bolji susjed nego jake nacionalne države. Austrija je, nakon poraza u ratu s Pruskom 1866. i ujedinjenja Italije, lišena mogućnosti svakog aktivnijeg utjecaja na Zapadu, osnovne pravce svoje vanjske politke usmjerila ka Balkanu. Ali, balkanske zemlje u drugoj polovici XIX stoljeća ne predstavljaju za Austriju samo objekat državnog proširenja i nadoknade teritorijalnih gubitaka koje je trebala žrtvovati u Njemačkoj i Italiji, već, prije svega, opasnost koja je prijetila opstanku mnogonacionalne Monarhije, ako bi dozvolila razvoj nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu. Zbog svega toga, Austrija je znatno proširila mrežu svojih konzularnih predstavništava i povećala finansijsku pomoć katoličkom svećenstvu Bosne i Hercegovine koje je imalo veliki uticaj na katoličko stanovništvo pokrajine. Dokumenti svjedoče da je zaštita katoličkog stanovništva služila Austriji za ekonomsku, političku i ideološku ekspanziju na Balkanu. Izvještaji Vasića i Teodorovića pokazuju metodu austrijske

diplomacije koja je znala iskorištavati i osmanske vlasti za jačanje svojih pozicija u Bosni i Hercegovini. Od dokumenata koji osvjetljavaju vanjske utjecaje na nacionalno-politička kretanja u BiH osobito su interesantni oni koji govore o utjecajima pokreta za ujedinjenje Italije i kretskog ustanka, koji su, također, doprinosili rastu nacionalne samosvijesti.

Dio dokumenata govori i o utjecajima Srbije i Crne Gore na oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine. Srbija je sredinom XIX stoljeća otpočela stvaranje tajnih udruženja u Bosni, prema planovima borbe protiv Porte, koje su sačinili Ilija Garašanin i knez Mihajlo Obrenović, a i nakon smrti kneza Mihajla 1868. ona je nastavila organizirati politički rad u Bosni, s ciljem da se oslobodilački pokreti drže pod kontrolom, dok je Crna Gora takvu politiku vodila u Hercegovini, ali je suparništvo između Petrovića i Obrenovića ometalo razvoj nacionalnooslobodilačkih kretanja u Bosni i Hercegovini. Razumije se da je, imajući u vidu cjelovitu socijalnu strukturu bosanskohercegovačkog društva, koja je uslovlila da su se matice nacionalnih pokreta nalazile u Srbiji i Hrvatskoj, nemoguće promatrati politički razvoj Bosne i Hercegovine, ako bi se on geografski ograničio samo na taj teritorij. Podaci iz ove dvije knjige arhivske građe omogućavaju da se taj razvoj promatra u kontekstu širih jugoslavenskih i općeevropskih kretanja toga vremena i u tome je sadržana njihova velika vrijednost.

O kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine druge polovice XIX stoljeća dato je srazmjerno dosta dokumenata koji omogućuju da se šire i sistematski izučava njena kulturna historija. Mada je dosadašnja literatura dala relativno dobra ostvarenja o kulturnoj prošlosti, osobito o historiji školstva i štamparstva, koja, prikazujući šira vremenska razdoblja pokrivaju i drugu polovicu XIX stoljeća, publicirani dokumenti pružaju obilje podataka koji dosadašnjim općim spoznajama dodaju brojne detalje i omogućavaju izučavanje stranih, prije svega ruskih utjecaja na stanje kulturnog života Bosne i Hercegovine tog vremena.

Ove dvije zbirke dokumenata ne govore samo o utjecaju Rusije na oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine, već u prvi plan stavljaju samu borbu i socijalne osnove na kojima je ona izrastala. Na osnovu ovih dokumenata moguće je gotovo do u detalje rekonstruirati poreski sistem i historijat poreza, migracije stanovništva i faktore koji određuju demografski razvoj, a to podrazumijeva i privrednu strukturu, stanje obradive zemlje, trgovinu, saobraćaj, zdravstvene prilike, kulturu života i stanovanja i brojna druga pitanja koja sudbinski utječu na razvoj društva. Na temelju ovih dokumenata moguće je pratiti organizaciju i funkcioniranje uprave, strukturu osmanske administracije, vojske, policije, pravoslavne i katoličke crkve (o strukturi muslimanske vjerske zajednice gotovo da nema podataka) i tako dalje. Zbog svega toga je za očekivati da će se

uspješno nastaviti suradnja sovjetskih i bosanskohercegovačkih historičara na planu publiciranja ruske građe o historiji Bosne i Hercegovine i za ranija i kasnija razdoblja, jer oni šire naše spoznaje i doprinose dozrijevanju historijske nauke.

Husnija Kamberović

Vera Kržišnik-Bukić, *Seljaštvo u socijalizmu. Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine socijalizmu*, Institut za istoriju u Banjaluci, Banjaluka, 1988
1945—1948, *Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom*
403.

Dr Vera Kržišnik-Bukić, naučni saradnik Instituta za istoriju u Banjaluci, predstavila se naučnoj javnosti prvom monografijom koja je rezultat dugogodišnjeg studioznog istraživanja položaja seljaštva, primarne socijalne kategorije stanovništva, u socijalizmu, u prvom redu prema Partiji, idejnoj vodilji novostvorenog društvenog poretika. Mada okvirni naslov na koricama pretenciozno zvuči, *Seljaštvo u socijalizmu*, ipak je dobro došao ne samo kao podsticaj autoru da istraje na zacrtanim ambicijama, nego da inicira ili provocira druge historičare da rade na temama iz socijalističkog perioda razvoja Jugoslavije.

Uvod u problematiku pregledno je napravljen kroz prezentaciju teorijskih pogleda KPJ na seljačko pitanje u međuratnom i ratnom razdoblju, zatim ideološko-teorijski okvir u koji je smješten težišni dio knjige koji elaborira politiku KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine u vrlo dinamičnom periodu razvoja od 1945. do 1948. godine. Uz to, opravdano je i metodološko opredjeljenje da se kroz relativno mali, ali reprezentativan i specifičan uzorak Bosanske krajine prezentiraju osnovne zajedničke crte razvoja agrara, sela i seljaštva u koncepciji realosocijalističkih društvenih odnosa. S obzirom na obilje zakonskih akata donesenih u ovom periodu, zanimljivo je vidjeti kako i koliko se eksperimentalnih modela može primijeniti na jednu socijalnu kategoriju stanovništva i kakve su posljedice. Uspješnim kombiniranjem hronološkog i tematskog pristupa problematici, zavisno od kompleksnosti pitanja koja se izlažu, knjiga je dobila vrlo zanimljivu unutarnju sadržajnu podjelu.

Prvi dio knjige odnosi se na revolucionarne promjene u periodu obnove zemlje u oblasti agrarno-posjedovnih odnosa koje su bile sastavni dio općih promjena u društveno-ekonomskoj strukturi